

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ім. ЯРОСЛАВА МУДРОГО

На правах рукопису

БІЛОУСОВ Євген Миколайович

ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ РИЗИКІВ

Спеціальність: 12. 00. 04 - господарське право; арбітражний процес

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків-1997

246
Дисертація являє собою рукопис

AB 36,887
ЛННБ України ім.В.Стефаника

Робота виконана на кафедрі аграрного права
академії України ім. Ярослава

00760951 (S)

Науковий керівник

- доктор юридичних наук, професор **ЗАПОРОЖЕЦЬ А. М.**

Офіційні опоненти:

1. Академік Національної Академії наук України, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор

МАМУТОВ В.К.

2. Кандидат юридичних наук, доцент **СЕЛВАНОВА І. О.**

Провідна організація - Юридичний інститут Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Захист відбудеться "25" лютого 1997 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 02.40.05 в Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого за адресою: 310024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (310024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

Автореферат розіслано "22" січня 1997 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

В. О. Ріяка

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Страхування належить до числа життєво важливих інститутів народного господарства, значення яких в останній час суттєво зросло. Формування нових взаємовідносин між суб'єктами господарської діяльності викликало необхідність істотних змін страхової політики держави. Особливу увагу законодавця до страхової справи повинно насамперед привертати те, що страхування як одна з категорій суспільних відносин є супутником суспільного виробництва. У зв'язку з цим необхідна виключно детальна регламентація функціонування усього комплексу страхової справи, яка потребує цього як з позиції форми, так і змісту. В першу чергу необхідно провести наукові дослідження для з'ясування суті цього інституту, визначити і закріпити на законодавчому рівні найбільш значущі поняття страхування, що дало б можливість учасникам страхових правовідносин точно дотримуватися букви закону і дозволило б запобігти правової плутанини при укладанні і виконанні договорів страхування.

Страхова справа в Україні переживає зараз період, коли разом з традиційними, історично сформованими видами страхування з'являються нові самостійні види, рівнозначні в класифікації таким видам страхування, як транспортне, морське та ін.

В умовах переходу до ринкової економіки виключної актуальності набуває страхування господарських ризиків, де страхування виступає методом захисту не тільки від руйнівного стихійного лиха, а й від змін економічної кон'юнктури. Чинне законодавство регулює взаємовідносини учасників страхування, однак деякі його положення застаріли і потребують зміни та доповнення, приведення їх у відповідність до вимог ринку. Крім того, практика укладання договорів добровільного страхування в Україні свідчить, що страхові організації далеко не завжди використовують усі наявні можливості для застосування договірних зобов'язань по

страхуванню, а часто і не підозрюють про можливості окремих видів договорів, використання яких було б доцільним і корисним як для самої страхової компанії, так і для держави в цілому.

Це твердження стосується і такого нового для страхової справи України виду страхування, як страхування господарських ризиків. Правове регулювання страхування господарських ризиків дозволить упорядкувати фінансові та юридичні зв'язки між сторонами страхових відносин. За допомогою договорів цієї категорії створюється правова гарантія проти будь-яких непередбачених випадків, які можуть статися з суб'єктами, що здійснюють господарську діяльність. Практичне використання даного виду страхування як одного із способів забезпечення нормальної господарської діяльності страхувальника є стимулом розвитку і вдосконалення виробництва, росту науково-технічного прогресу, що взагалі сприятливо впливає на загальну економічну ситуацію в державі.

Наявність серйозних прогалин у галузі правового регулювання страхових відносин, зокрема, по страхуванню господарських ризиків, призводить на практиці до численних порушень взаємних зобов'язань учасників цих договорів. Внаслідок цього сторони несуть неабиякі матеріальні збитки, знижується господарська активність суб'єктів господарської діяльності, значно скорочуються процеси інвестування перспективних галузей економіки, гальмується впровадження нових технологій, виникає взаємна недовіра між страховиком і страхувальником, що призводить до судових суперечок та господарських спорів.

Саме вищезазначеними чинниками і пояснюється актуальність теми дисертації.

Ступінь наукової розробленості проблеми. У господарсько-правовій науці договірні відносини по страхуванню взагалі і по страхуванню господарських ризиків - зокрема розглядалися головним чином з точки зору навчального процесу. Між тим у зв'язку з появою в період ринкової

економіки нових видів страхування, виникла необхідність у всебічному і системному аналізі всього комплексу страхової справи в Україні і в проведенні детальної класифікації видів страхування. Цій проблемі і присвячено наукове дослідження.

Предмет та об'єкт дослідження. Предметом дисертаційного дослідження є проблеми правового регулювання страхових відносин, які виникають у процесі укладання та виконання договорів страхування господарських ризиків.

Об'єктом дисертаційного дослідження є законодавство України про страхування, яке регулює відносини між суб'єктами вказаної категорії договорів.

Мета й основні завдання дослідження. Мета дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу історії формування і розвитку договірних відносин по страхуванню господарських ризиків, законодавства, яке опосередковує відносини в цій сфері, сформулювати поняття цього договору у зв'язку зі змінами в умовах господарювання; окреслити його правову природу; визначити галузеву належність договору; проаналізувати його зміст; дати класифікацію видів страхування господарських ризиків; виявити недоліки у нормативному регулюванні цих відносин і з урахуванням практики укладання і виконання названого договору внести пропозиції по вдосконаленню чинного законодавства України.

Методологія дослідження. У роботі над темою дисертації використовувалися діалектичний метод дослідження, інші приватно-наукові методи - логічний, історико-правовий, соціологічний, економіко-правовий, а також такі прийоми, як порівняльне правоведення, системний підхід, обґрунтування та аналіз практики укладання і виконання договорів страхування господарських ризиків. Висновки і положення, що містяться в роботі, базуються на аналізі господарського законодавства і досягненнях господарсько-правової та інших наук.

Теоретичну основу дослідження складають: наукові праці з теорії держави і права, цивільного, господарського, цивільно-процесуального, арбітражно-процесуального права та ін., аналіз судової та арбітражної практики, а також матеріали періодичної преси.

Під час роботи над дисертацією автор використовує праці таких учених-правників та економістів, як: Агарков М.М., Алексеев С.С., Бернер Л.А., Гайворонський В.М., Големе Є.А., Гойхбарг А.Г., Гольдштейн С.М., Граве К.О., Журавльов Ю.М., Запорожець А.М., Ідельсон В.Г., Йоффе О.С., Коньшин Ф.В., Красько І.Ю., Лаптев В.В., Лур'є Є.С., Мамутов В.К., Мен Є.М., Новицький І.Б., Ойгензіхт В.А., Райхер В.К., Рибников С.О., Серебровський В.І., Халфіна Р.О., Шахт А. А., Шелестов В.С., Шершеневич Г.Ф., Шимінова М.Я., Яковлев В.М. та ін.

Практична основа дослідження. Для проведення дослідження використовувалися: Конституція України, Закони та Постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, Постанови Пленумів Верховного Суду та Вищого арбітражного суду України, інші нормативні акти України, що стосуються проблем страхування, окремі норми законодавства про страхування деяких країн СНД та сучасних зарубіжних держав (у порівняльному аспекті).

Наукова новизна дослідження полягає в опрацюванні і сформулюванні низки положень, а саме:

- а) визначено суть ризика господарської діяльності;
- б) проведено детальну класифікацію ризикових видів страхування, як-то ризик, пов'язаний з:
 - утратенням майна в результаті стихійного лиха та інших несприятливих природних умов;
 - реалізацією продукції (ринковий ризик);
 - використанням технічного обладнання, проведенням будівельно-монтажних, та пуско-налаштовувальних робіт (технічний ризик);

- непостачанням та недопостачанням продукції, прийняттям товару покупцем, перевезенням вантажів, платоспроможністю покупця (комерційний ризик);

- здійсненням зовнішньоекономічної діяльності (валютний ризик);

- інвестиційною діяльністю господарюючого суб'єкта (інвестиційний ризик);

- здійсненням господарської діяльності в галузі науки, зокрема вузівської (науково - технічний ризик);

- можливістю виникнення ситуації погіршення фінансового стану позивача (кредитний ризик);

- втратою прибутку;

- виникненням відповідальності;

в) сформульовано загальне поняття договору страхування господарських ризиків, розкрито його зміст;

г) визначено правову природу розглянутого договору та його галузеву належність, де загальні правила закріплені в цивільному законодавстві, а спеціальні - в господарському, що, за думкою дисертанта, характеризує цей договір як віднесений до групи ризикових договорів страхування, які безпосередньо пов'язані зі здійсненням господарської діяльності;

д) виявлено особливості суб'єктного складу та предмету договору, а також сформульовано права та обов'язки сторін за цим договором;

е) обгрунтовано необхідність внесення змін та доповнень до чинного законодавства України про страхування (в першу чергу запропоновано викладення статті 4 Закону України "Про страхування" в новій редакції), а також потребу прийняття Правил страхування господарських ризиків;

є) з метою забезпечення стабільності страхового ринку, захисту прав та інтересів усіх учасників страхових правовідносин, досліджено проблему державного регулювання і контролю за страховою діяльністю, запропоновано форми їх здійснення.

На захист виносяться такі основні положення роботи, як:

- обґрунтування поняття “ризик господарської діяльності”, як однієї з суттєвих умов даного виду договорів майнового страхування і пов’язаного з ним страхування відповідальності;

- класифікація ризикових видів страхування;

- визначення поняття договору страхування господарських ризиків: “Під страхуванням господарських ризиків треба розуміти письмову угоду між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов’язання у разі настання певної події (несприятливої зміни кон’юнктури ринку, погіршення інших умов для здійснення розпочатої господарської діяльності) відшкодувати страхувальнику або призначеній ним особі понесені збитки у розмірі визначеної договором страхової суми, а страхувальник зобов’язується сплачувати страхові внески у визначені договором терміни і виконувати інші умови договору”;

- обґрунтування форми договору страхування господарських ризиків;

- галузева належність договору страхування господарських ризиків, що розглядається як самостійний вид господарських договорів;

- подальша розробка проблем правового регулювання договорів страхування господарських ризиків і закріплення їх в основних нормативних актах – Цивільному кодексі України, Господарському кодексі України, Законі України “Про страхування” та ін.

Теоретична і практична значущість дослідження полягає в тому, що викладені в дисертації висновки і пропозиції можна використати при вдосконаленні законодавства про страхування, при підготовці навчально-методичної літератури, у практиці укладання і належного виконання даної категорії договорів, у діяльності судових органів, у науково-дослідницькій роботі студентів, у навчальному процесі при читанні лекцій та проведенні практичних занять з курсу господарського права, у процесі правового виховання населення.

Деякі положення і висновки в дисертації мають дискусивний характер, методологічну спрямованість і можуть послужити основою для наступних наукових досліджень.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Дисертація виконана на кафедрі аграрного права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Основні положення та висновки, що містяться у роботі, опубліковані в наукових статтях та тезах виступів на наукових конференціях, заслуховувалися на засіданнях названої вище кафедри у вигляді наукових повідомлень і при обговоренні дисертації. Свої погляди з низки питань стосовно даного дослідження автор запропонував на міжрегіональних наукових конференціях молодих учених у м. Харкові (1994, 1995, 1996 роки), деякі положення роботи використовувались у навчальному процесі при проведенні практичних занять з курсу господарського права.

Структура дисертації відбиває цілі і завдання наукового дослідження, його основні напрямки. Робота складається із вступу, двох глав, які об'єднують п'ять параграфів, висновку і списку використаної літератури та нормативних актів.

Зміст роботи.

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються ступінь наукової розробленості проблеми, науково-методичні основи досліджуваної роботи, її новизна, основні положення, що виносяться на захист, висвітлюється теоретичне і практичне значення дослідження, вказуються форми апробації його результатів і впровадження їх у практику.

Перша глава - "Загальна характеристика договорів страхування господарських ризиків".

У **першому параграфі** автор визначає сутність понять "страхування" та "ризик" у їх взаємозв'язку. Дисертант доводить, що страхування є

способом усунення та обмеження ризику, що дає можливість господарюючому суб'єктові здійснювати свою діяльність без страху. Страхування тим самим має моральне значення, воно стимулює активність індивіда. Крім того, автор стверджує, що страхування господарських ризиків впливає на стан економіки держави в цілому, надаючи можливість кожному господарюючому суб'єктові обмежити себе від усіляких ризиків.

Дисертант розглядає процес розвитку законодавства про правове регулювання страхування господарських ризиків в історичному аспекті - від початку виникнення цього договору до сьогодення. Дослідження розвитку законодавства по страхуванню господарських ризиків автор здійснює відповідно до періодизації розвитку суспільства в цілому та історичного шляху Української держави - зокрема, а саме:

1. Докапіталістичне страхування:

а) страхування у Стародавній Греції, Стародавньому Римі, Єгипті, страхування в країнах Західної Європи періоду середньовіччя;

б) страхування на Русі - Україні;

2. Капіталістичне страхування:

а) страхування в державах Західної Європи (XIV- XX століття);

б) страхування в дореволюційній Росії - Україні;

3. Сучасне страхування:

а) страхування в розвинутих країнах Західної Європи та США (XX століття);

б) страхування в СРСР, страхування в Україні після набуття нею незалежності.

Аналізуючи зазначену періодизацію, дослідник пояснює суть страхування господарських ризиків, розуміючи під ризиком ставлення суб'єкта господарської діяльності до можливості придбання чи втрати будь-якого блага (природного, людського, економічного).

У другому параграфі аналізуються поняття договору страхування господарських ризиків та його зміст. При цьому доводиться, що договір цієї категорії слід розглядати як підвид майнового страхування і пов'язаного з ним страхування відповідальності. Автор дає загальну характеристику договору страхування як юридичного факту виникнення зобов'язань у правовідносинах і регулятора поведінки сторін у цих відносинах.

Дисертант стверджує, що договір страхування господарських ризиків необхідно характеризувати як реальний, відплатний і самостійний, критикуючи при цьому точку зору деяких правників (Gerber S., Ідельсон В.Г.), які асоціюють договір страхування з іншими договорами (наприклад, договір доручення) і доводячи, що між ними існує низка суттєвих розбіжностей, які дозволяють відмежувати цей вид договору від інших, зовнішньо подібних йому. Відплатність як риса цього договору властива йому на підставі закону (ст. 19 Закону України «Про страхування»). Автор відносить його до реальних договорів тому, що такий договір вважається укладеним з моменту сплати страхувальником першого страхового внеску.

Щодо змісту договору страхування господарських ризиків, то тут існують істотні умови, необхідні для укладання даного виду договору, а саме: предмет страхування; сторони в договорі; страховий внесок; події, які слід вважати страховими випадками; розмір страхової суми, яку зобов'язаний сплатити страховик у разі настання страхового випадку; термін дії договору. Інші умови можуть мати вагу лише тоді, коли обидві сторони своєю угодою їх визнають істотними.

У наступному параграфі (§3) розглядаються питання, пов'язані з формою договору страхування господарських ризиків. До форми договору цієї категорії застосовується загальне правило, встановлене щодо форми будь-якого господарського договору: вона має бути письмовою, але допускається можливість укладання договору шляхом обміну листами,

телеграмами, телефонограмами. Тобто письмова форма була і залишається обов'язковою для цього виду договору, але форма зовнішнього виявлення може бути різною в залежності від тих чи інших умов.

Дисертант доводить, що для визнання договору страхування як укладеного письмово, необхідні письмова заява (оферта) страхувальника за формою, встановленою страховою компанією і письмова згода (акцепт) страховика на укладання такого договору, підтвердженням якої є видача страховиком страхового свідоцтва страхувальнику.

Автор висловлює критичні зауваження відносно усталеної точки зору, яка висловлювалася в юридичній літературі¹ стосовно правового значення страхового свідоцтва, що свідоцтво - це документ, який засвідчує особистість страхувальника. Дисертант вважає, що правове значення страхового свідоцтва полягає в тому, що воно являє собою, з одного боку, документ, стверджуючий життєздатність договору страхування, а з іншого - доказ укладання страхового договору.

Виходячи з загальної теорії права та вчення про зобов'язання, дослідник дає детальну характеристику сторонам у договорі страхування господарських ризиків, особливу увагу при цьому приділяючи з'ясуванню можливої участі (як активної, так і пасивної) в страховому зобов'язанні третіх осіб та страхових посередників (брокерів та агентів).

Автор досліджує проблему державного регулювання страхової діяльності як способу забезпечення стабільності функціонування страхового ринку, захисту прав та інтересів усіх учасників страхових правовідносин. У дисертації запропоновані форми здійснення державного регулювання та контролю за страховою діяльністю.

Обґрунтовується галузева належність договору страхування господарських ризиків. Автор виходить з того, що такий договір є різновидом господарського договору, застосовується він у сфері

¹ Див.: Серебровский В. И. Очерки советского страхового права. М., 1926.

страхування і має свої специфічні риси, а саме: особий склад учасників страхування (тут як страховик, так і страхувальник виступають господарюючими суб'єктами), специфічний об'єкт договору страхування - господарський ризик в усіх можливих його проявах.

Розвиток ринкових відносин в Україні, на думку автора, сприятиме виникненню нових особливостей цього виду страхового договору та його подальшому розвитку як такого, що забезпечує інтереси учасників страхових правовідносин і є гарантом проти можливих втрат при здійсненні господарюючими суб'єктами своєї діяльності. Тим самим виникає потреба у внесенні змін та доповнень до чинного законодавства України про страхування. У дисертації обгрунтовується висновок про необхідність викладення статті 4 Закону України "Про страхування" в новій редакції і прийняття у зв'язку з цим Типових правил страхування господарських ризиків.

Друга глава - "Система договорів страхування господарських ризиків".

У **першому параграфі** автор звертає увагу на відсутність у наукових дослідженнях, а тому, зрозуміло, і в чинному законодавстві України про страхування класифікації ризикових операцій, котрі могли б бути об'єктами страхування. Дослідник зробив першу спробу дати науковий аналіз даної проблеми і висловив міркування про те, що в реальній дійсності у господарюючих суб'єктів існує можливість використання цілої гами господарських договорів по страхуванню господарських ризиків. Дисертант спробував упорядкувати ці правовідносини, дати класифікацію ризикових видів страхування. Усе це, на його думку, дозволить гарантувати відшкодування страховиком збитків, заподіяних господарюючому суб'єктові при здійсненні ним різнобічної діяльності. З метою проведення такої класифікації автор окреслює коло суб'єктів господарської діяльності як можливих потенційних страхувальників господарських ризиків і

визначає об'єкти страхування, або ризикові операції господарюючих суб'єктів.

Дисертант відповідно основної мети дослідження визначає поняття ризика господарської діяльності. Поняття ризика, на його думку, пов'язане насамперед з вибором і прийняттям рішень на різних рівнях керівництва - на рівні керівництва народним господарством, галуззю, підгалуззю, підприємством або його структурним підрозділом. Ризик слід вважати невід'ємною частиною господарської діяльності будь-якого підприємства незалежно від форми власності. Саме тому кожний господарюючий суб'єкт обов'язково ризикує у своїй діяльності. Господарський ризик, таким чином, слід визнати подоланням невизначеності суб'єктами господарювання в ситуації неминучого вибору при здійсненні господарської діяльності.

Свій варіант класифікації господарських ризиків автор науково обгрунтовує.

Другий параграф присвячений характеристиці окремих видів страхування господарських ризиків та їх розгляду у конкретних договорах. При виборі окремих видів договорів страхування господарських ризиків, які можуть укладатися між страховиком та страхувальником, дисертант керувався передусім мірою дослідженості цієї проблеми в теоретичному плані. При цьому за основу він взяв ті договори, використання яких на практиці, за його думкою, було б доцільним і корисним як для страховика і страхувальника, так і для держави в цілому. Автор проаналізував договори страхування, які належать до групи договорів страхування господарських ризиків, а саме: 1) договір страхування ризика втрати майна; 2) договір страхування відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому природному середовищу; 3) договір страхування відповідальності професіонала за результати своєї господарської діяльності; 4) договір страхування відповідальності за якість продукції; 5) договір страхування

відповідальності позичальника за непогашення кредиту; 6) договір страхування ризику непогашення кредиту; 7) договір страхування ризику втрати прибутку; 8) договір страхування орендних платежів та страхування вартості орендної плати; 9) договір страхування додаткових витрат; 10) договір страхування науково-технічної діяльності, зокрема вузівської; 11) договір страхування інвестиційного ризику; 12) договір страхування ризиків, пов'язаних із здійсненням капітального будівництва; 13) договір страхування ризику втрати програмного продукту чи інформації, пошкодження, знищення або розкрадання електронної техніки; 14) договір страхування ризику неплатежу; 15) договір депозитного страхування; 16) договір страхування валютних ризиків.

У висновку сформульовані підсумки дослідження і пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, що регулює страхові відносини.

Основні положення дисертації опубліковано в роботах:

1. Белоусов Е. Н. О договоре страхования хозяйственных рисков // Пробл. развития юрид. науки и практики в условиях формирования правовой системы Украины: Сб. науч. тр.-Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1995. (0,1 друк. арк.).

2. Белоусов Е. Н. Страховой интерес // Юрид. практика.- № 17-18.- Киев, 1996. (0,2 друк. арк.).

3. Белоусов Е. Н. Страхование и риск // Бизнес - Информ.- № 23.- Харьков.- 1996. (0,5 друк. арк.).

4. Белоусов Е. Н. Проблемы классификации хозяйственных рисков // Бизнес - Информ.- № 24.- Харьков.- 1996. (0,4 друк. арк.).

BELOUSOV E. N. Insurance contract of economic ventures. The thesis in the form of the manuscript for Candidate of Law degree in the specialized field 12. 00. 04 - Economic Law; Arbitration Procedure. The National Law Academy of the Ukraine named after Yaroslav the Wise. Kharkov, 1997.

The scientific principles on the questions of economic ventures insurance; classification of insurance risks are defended; the recommendations on the improvement of economic legislation in the sphere of the Insurance are formulated.

БЕЛОУСОВ Е. Н. Договор страхования хозяйственных рисков. Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12. 00. 04 - хозяйственное право; арбитражный процесс. Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. Харьков, 1997.

Защищаются научные положения по вопросам страхования хозяйственных рисков, классификации рисков видов страхования, сформулированы рекомендации по совершенствованию хозяйственного законодательства в области страхования хозяйственных рисков.

Ключові слова: страхування, господарський ризик, господарючий суб'єкт.

Відповідальний за випуск канд. юрид. наук, доц. Корнієнко В.М.

Підписано до друку 25.11.1996 р.

Формат А5, папір ксероксний 80 г/м²

Умовн. друк. арк. 0,7. Зам. № 1180

Тираж 100 прим. Безкоштовно.

Фірма «Курсор», 310057, м. Харків, пр. Театральний 11/13

1996 рр

AB 36.887